

„Ömlik a fény”

Érfalvy
Livia

A fény motívuma Kosztolányi Dezső írásművészetében

Szitár Katalin emlékére

Az 1885 márciusában – vagyis idén épp 130 éve – született költő, Kosztolányi Dezső életművét a *fény motívuma* kezdettől fogva átszövi, a legváltozatosabb képi megjelenítésekkel és tartalmi jelentésekkel kísérve végig lírai és prózai életművét. Érdekes és figyelemre méltó költői gesztus, hogy *Lámpafény* című négyrészes versével lép be a magyar költészetbe (KOSZTOLÁNYI 1980, 7–9. o.), és talán az sem véletlen, hogy a néhány évtizednyi lappangás után megjelent utolsó verseskötetében, a *Számadás* megrázó költeményeiben újra felszínre törő motívummal lép ki onnan.¹

Első, 1907-es *Négy fal között* című verseskötetének nyitó ciklusától – amelynek címe *Lámpavilágnál* – a *Hajnali részegség* bámulatos, fényárban úszó látomásáig azonban hosszú utat jár be nemcsak Kosztolányi, de a számára oly fontos motívum is. A korai – impresszionista, szimbolista – versszerkezetekben, szecessziós alkotásokban a szinte közhelyszerű motívum még könnyen megfejtethető: a *lámpafény*, a *holdfény* és a *csillagok fénye* az élet, míg ezek kihunyása a halál szimbóluma. A mécses és a lámpa pislákoló fénye az életből távozó lírai alany hangulatát, adott esetben tudatállapotát, szorongó életérzését hivatott kifejezni. A „haló csillagfény” metafora *A hajnali csillaghoz* című versben, a „fénynyilát dobáló lámpafény” kissé talán fenyegető képe a már említett *Lámpafényben*, vagy épp „a fény folyó arany” azonosítás *A kis mécs* kezdetű költeményben a fényhez egyértelműen az életerőt, a létezés átélését, az élethez való ragaszkodást társítja. Érdekes kivételése ennek a motívumnak a *tükröződés*, a Kosztolányi-versekben oly gyakran feltűnő visszaverődő fény, ami szintén az emberi létezés metaforája. „Tükör visszfénye voltál,

André Kertész: Daisy bar, 1934

¹ Uo. 395–460. o. A fény motívuma elsősorban a következő versekben hangsúlyos: *Harsány kiáltások tavaszi reggel*, a *Negyven pillanatkép* egyes versei, *Játék első szemüveggel*, *Februári óda*, *Hajnali részegség*.

álmok árnya” – szólítja meg magát a vers lírai alanya az *Arcom a tükörben* című versben (uo. 180. o.), rávilágítva az emberi létezés ambivalens természetére.

Minden érdeklő tehát Kosztolányit, ami a fényvel kapcsolatos: *az ablak, a szem, a szemüveg* vagy épp *a fénykép* nemcsak verseiben, de novelláiban is visszatérő motívumok. Érdekes adalék, hogy a költő fényképeit közreadó kötet (*Halkan szítál a tört fény*, 2006) című *A lámpagyújtogató énekel* emblematikus verssorát választotta a szerkesztő, hiszen a halkán szítáló tört fény csodálatos képe nemcsak a költő kedvelt szimbólumát, de képalkotásának sajátosságait is felvillantja. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Kosztolányi költőként és íróként egyaránt a dolgok körvonalát elmosó tört fényhez vonzódott, idegenkedett a tűző napfénytől, ami fenyegető, az életet veszélyeztető entitásként jelenik meg például *A napraforgó, mint az örült* című versben, a *Nero, a véres költő* című regényében² vagy épp az apa halálával végződő *Miklóška* című novellában.

De térjünk vissza egy pillanatra a kiinduló motívum átlényegüléséhez az életút és a költői életpálya végén. Ezt a folyamatot jól demonstrálhatja a *Negyven pillanatkép* harmadik verse, a *Mézes kenyér* című, amelyben a fény égi mézzé válik, utalva az örök fény éltető erejére:

„Külvárosi kapuban kisgyerek
száraz kenyeret majszol, ám – ígézet –
az édes, ikrás napfény ráperreg,
s ő nyalni kezdi ezt az égi mézet.” (KOSZTOLÁNYI 1980, 422. o.)

Az életmű vége felé, különösen a *Számadás* című kötet verseiben egyre nagyobb hangsúlyt kap a fényes magasba történő fölkiabálás gesztusa – ahogy a *Februári ódában* írja: „a mélyből a fényes magasba fölkiabálok” –, vagyis a földi rátság ellenpontjaként megjelenő égi fény mint az öröklét szimbóluma. 1935-ben született *Játék első szemüvegemmel* című verse jól példázza az életmű elején még egyértelműen megfejthető szimbólumok, *a fény, a nap, a hold, a csillag* és *a tükröződés* motívumának komplexitását:

„Messze
lát már szemem, áldott ködökbe veszve.

Tükrén
csak tengerekről, ormokról vetül fény.

Távol
nap tündököl neki és hold világol.

Hegység
hűs tisztasága, csillagos, nagy egység.” (Uo. 434. o.)

A jól ismert szimbólumok „csillagos nagy egységbe” rendeződése egyre inkább valami ismeretlen, a földi élet végén

² A fénymotívum regénybeli szerepével kapcsolatban lásd ÉRFALVY 2012, 146–155. o.

feltáruló égi szféra leírására tesz kísérletet, ami a *Hajnali részegség* című költemény bámulatos, szikrázó csillagokkal és lobbanó fénycsóvával átszőtt látomásában csúcsonylik ki.

Kosztolányi írásművészetében azonban a fény túllép motivikus funkcióján, és számos szövegben szövegalkotó erővé válik. Utolsó, 1936-ban megjelent, *Tengerszem* című kötetének tollrajzai között *Hályogműtét* címmel találunk egy érdekes novellát (KOSZTOLÁNYI 1936, 335–339. o.), amely eredetileg *Legyen világosság* címmel publicisztikaként jelent meg a *Pesti Hírlap* 1934. április 1-jei számában. A hályogműtétet leíró Kosztolányi-szöveg cselekményének középpontjában egy szemoperáció áll, amit szakképzett orvos végez kórházi körülmények között. A szemműtét előtt álló idős férfi a „betegek kék csíkos köpenyében” várakozik, a beavatkozásra ápolónő készíti elő. A narrátor érzékelteti, hogy rutinműtétről van szó, az orvos a műtét előtt „régis ismerősökről, könyvekről, színházról beszélget. Előzőleg meg se nézte a beteget. Csak fölhozatta. Hiszen ismeri őt. Illetve ismeri szemét. *Cataracta senilis*. Tudja, hogy mit kell csinálni.”³ Az eseményekről nem retrospektív, azaz visszatekintő nézőpontból, hanem a történettel egy időben értesül a befogadó: mind az operáció, mind a műtéti előkészületek az olvasó „szeme előtt” játszódnak. A narrátor nem elbeszéli, hanem mintegy *megjeleníti* az eseményeket, ami egyfajta tudósításszerű hangnemet eredményez.

A szöveg érdekessége számunkra azonban elsősorban az, hogy a műtétet megelőző vakságot, a történet középpontjában álló szemműtétet, továbbá a beavatkozást követő állapotot egyaránt a *fény* szó nyelvi vonatkozásain – szinonimáin, belső formáin és konnotációin – keresztül jeleníti meg a szöveg.

A novella egészen végigvonuló *sötétség ~ világosság*, illetve *vakság ~ látás* oppozíció a novella első három bekezdésében megjelenő retorikai alakzatok által – hiperbola, anaforikus szerkesztés, rokon értelmű szavak halmozása – fejeződik ki ekképpen:

„A műtő *tükörablakain* zuhatagokban *ömlik a fény*.

Olyan *világosság* van, olyan *ragyogás* és *tündöklés*, mint a *fényszórókkal* bombázott színpadon, amelyre majd légiesen, *csillogó aranyporban*, *tüzes pilléktől* körülrajongva belibben mindnyájunk szerelme és bálványa: a primadonna.

Egyelőre csak egy aggastyán ül itt a betegek kék csíkos köpenyében. Hatvanhat esztendő. *Világtalan*. *Mindkét szemére vak*. *Szürke hályoga van*.”

Az idézet első két mondatának kiemelt szavai a *fény* szó belső formáját és a szóhoz kapcsolódó konnotációkat bontják ki. *Fény* szavunk nyelvtörténeti szempontból elsődleges jelentését – ’csillogás, ragyogás’ – a szöveg explicit módon idézi meg a *csillogó aranypor* szerkezetben. *Világosság* szavunk mindamelllett, hogy a *fény* szinonimájaként is használatos, alapszavának ’látóképesség’ jelentésmozzanata által a *fény* szó azonos jelentésvonatkozásaira irányítja figyelmünket, amelyet nyelvünkben a *szeme fénye*, *szeme világa* szókapcsolat őriz. A *tüzes* melléknév ’fénylő, ragyogó’ jelentésrétegeit bontja ki a *tüzes pille* jelzős szerkezet, míg a *tükörablak* és az *aranypor* fényvisszaverő tulajdonságán keresztül utal a fényre.⁴

A fény egyes megjelenési formáival és jelentéseivel éles ellentétben áll a beteg vaksága, amit a szöveg a *világtalan* melléknévvel jelöl. A világosságtól és fénytől való megfosztottság nyelvi kifejezőeszköze tehát egyben a látóképesség hiányára is utal. A fenti idézetben a *fény* szó nyelvi ekvivalenseit megjelenítő többszörösen összetett mondat

³ A szöveget a következő kiadás alapján idézem: *Hályogműtét* = KOSZTOLÁNYI 1965, 1033–1036. o. (Kiemelések tőlem.) A novellából vett idézetek oldalszámára a továbbiakban külön nem hivatkozom.

⁴ A vizsgált szavak jelentéseit vö. a TESz megfelelő címszavaival.

szintaktikai szempontból is elkülönül a beteg vakságára utaló tömondatoktól, felerősítve a sötétség–világosság, vakság–látás oppozíciót.

A látóképesség visszanyerését „fényes ajándéknak” nevezi a szöveg, amit szintén a *sötétség ~ világosság* ellentétpár kibontásába ágyaz:

„Éjjel nem tudott aludni. Hiába kapott egymás után két altatót, dobogó szívvel hánykolódott ágyán, képzelgett erről az édes ajándékról, erről a *fényes ajándékról* az *éjszaka sötétségében, szeme sötétségében*, mindaddig, amíg meg nem *virradt*.”

Mint látjuk, a szem sötétsége az éjszaka sötétségével analóg, a látóképesség visszanyerése pedig a fény megjelenéséhez, a virradathoz köthető, így az éjszakai sötétség a vakság, míg a *virradat* a látás metaforájaként értelmezhető az idézett szövegrészlet képi világában.

A műtét előtti izgalmat a karácsony esti várakozás izgalmához hasonlítja az elbeszélő, ami a téli napforduló napjaként szimbolikusan szintén a sötétségből a fénybe való átmenetként jelenik meg az olvasó számára:

„Nem szorongás ez, mint egyéb műtétek előtt. Inkább láz, az a láz, melyet kisgyermeknek éreznek karácsony este, napszállat előtt, amikor édesanyjuk beoson a titkos szobába s az üvegpohárral csönget. Most jön az angyal.”

Karácsony kapcsolatát a téli napfordulóval a szó eredeti ’fordulónap, napforduló’ jelentése is őrzi. A szemműtetre váró beteg esetében mindkét jelentésem hangsúlyos: a *fordulónap* jelentés a beteg életében bekövetkező jelentős változásra, míg a *napforduló* jelentésem a világtalanság sötétségéből a látás világosságába való átmenetként, a változás mibenlétére történő utalásként interpretálható.⁵ Karácsony ünnepe az idézett szövegrészletben a csodavárást is szimbolizálja, megelőlegezve a látás csodáját.

Nemcsak a műtét előtti várakozás, hanem maga a műtét is kapcsolódik a *fény* szimbolikájához, amennyiben a beavatkozás elvégzésének okát a „fény imádatában” nevezi meg a szöveg: „Újszerű ez a művelet s mégis ősi, hiszen már sok ezer év óta végzi a fényimádó emberiség orvostudománya, akár a szülést, vagy a sebek égetését.”

Összekapcsolható a *fény* szemantikájának felidézésével a szöveg egyik központi trópusának tekinthető *szem ~ világ* metafora is:

„Szeme alatt piros folt lángol a várakozástól, a reménységtől, a zabolátlan boldogságtól, a föltétlen bizonyosságtól, hogy nemsokára – öt perc múlva, két perc múlva, talán már egy perc múlva is – látni fog, *visszakapja a szeme világát*, nem is azt: *az egész világot* – melyet másfél éve elvesztett.”

Világ szavunk eredeti jelentése ’fény, világosság’, ennek átvitt értelmű használatával alakult ki a ’látóképesség’ jelentés. Ezt nyelvünk több szókapcsolata is őrzi: a szöveg is a *szeme világa* kifejezéssel él a látóképesség megnevezésére, míg a látóképességét elvesztett embert néhány sorral feljebb *világtalannak* nevezte. A *világ* szó későbbi ’világmindenség, földkerekség’ jelentését idézi meg explicit módon a metafora másik tagja. A később kialakult jelentésem érintkezési képzettársítással jött létre a szó ’világosság’ értelméből: világ az, amit a világosságban látni, az embert körülvevő

⁵ Vö. a TESz ’karácsony’ címszavával (2: 371. o.).

dolgok.⁶ A következő bekezdés felerősíti e másodlagos szemantikát: „Jaj, mit hoz az angyal? Mindent hoz, *az egész földet, zöld kerteket, piros gyümölcsfákat, kék eget.*”

A műtét leírásakor az iménti metaforizációs folyamat a trópus második tagjából kiindulva „visszafelé” játszódik le:

„...az inhártya *Európa*, a szaruhártya *Ázsia*, az érhártya *Afrika*, a sugártest *Amerika*, a szivárványhártya talán *Ausztrália*, a lencse, az üvegtest, a recehártya pedig egy *csillag* és valahol messze a szemideg, az *ős fényforrás*, a *Nap*. Egy *Világmindenség* reszket eléje a teremtés e végzetes perceiben, a bibliai szózattal: »*Legyen világosság.*«”

A földrészek nevéen keresztül aktivizálódó ’földkerekség’ jelentésből kiindulva a *világmindenség* képzetén keresztül jut el újra a szöveg a *világ* szó korábbi ’világosság’ jelentéséhez, amely a szövegben szakrális jelentésvonatkozással is kiegészül. A novella eredeti címét (*Legyen világosság*) figyelembe véve – amely a Bibliában Isten első megnyilatkozása, illetve a világmindenség szó általi teremtésének első állomása – a műtét a látóképesség visszaadását célzó teremtő tevékenységként, a bibliai teremtéstörténet megismétléseként is értelmezhető. Az analógiát továbbgondolva a szövegrészlet a *világ* szó különböző jelentésvonatkozásainak és szemantikai emlékezetének (történeti jelentéseinek) felidézésével a költői tevékenységre, a szó által létrehozott (szöveg)világra is utalhat.

A műtét után a beavatkozást végző orvos-tanár első szava hangalakját tekintve szinte azonos a bibliai igével, ám itt a szakrális ’élet’ jelentés már teljesen kizárható, hiszen nem az isteni „Legyen világosság!”, hanem annak parafrázisa, a *világosságot* szóalak szerepel, mely ismét a szó ’fény’ jelentését állítja előtérbe:

„A tanár azonban föltartja kezét, és így szól:

– *Világosságot.*

Amikor egy *lámpa éles fénykévéje rátűz* a kezére, nagy hangon ezt kérdezi a betegtől:

– Mit lát?”

Ezek után nem meglepő, hogy a műtét eredményeképpen visszakapott látást szintén a *fény* szemantikájához rendeli hozzá a szöveg: „Ez az öreg már lát. A lehunytt véres szemhéja mögött a szemgolyó ismét érez, a *fényről álmodik*, az orvos kezéről, melyet vaksága után először érzékelt.” A kötés levételét váró betegre történő utalás a „fényről álmodó szemgolyó” kifejezésbe sűríti bele a látás ígérését, amit a néhány sorral lejjebb olvasható szövegrész ismételtelen a *világ* szó belső formáinak reflektálásává alakít át: „Miért tölt el féktelen jókedv és határtalan bizakodás ezen a tavaszi reggelen, hogy a *földgolyón* ismét eggyel több a látók száma?” A *szemgolyó* a szó ’látóképesség’, míg a *földgolyó* a szó ’földkerekség’ jelentésén keresztül idézi fel a *világot*, amit a szöveg egyik központi metaforájaként értelmeztünk.

Belátható tehát, hogy a szöveg a *fény* szemantikai vonatkozásainak nyelvileg artikulálódó, nyelvi síkon kibomló

⁶ A *világ* szó jelentésével kapcsolatban mondottakat vö. a TESz megfelelő címszavával (3: 1144. o.).

témájába ágyazza a szemműtét történetének leírását, rámutatva ezzel arra, hogy a fény Kosztolányi írói gyakorlatában több pusztá szimbólumnál vagy épp újra és újra visszatérő motívumnál. A szó etimológiájából, történeti jelentéseiből és a hozzájuk kapcsolódó konnotációkból, Alexandr Potebnya kifejezésével élve *belső formájából*⁷ egész szöveg bomlik ki, betekintést engedve Kosztolányi nyelvszemléletébe, akit erőteljesen foglalkoztatott a szavak történeti jelentése és az ezekben rejlő szövegteremtő potenciál.⁸ Az iménti mikroelemzés⁹ talán arra is rávilágított, hogyan képes e szavakkal bűvészkedő varázsló egyetlen szó köré novellát szőni, vagyis a *fény* szóból, annak nyelvi vonatkozásaiból *szövegvilágot* építeni. Meglátásom szerint ebben áll a költői szó valóságteremtő ereje.

Hivatkozott művek

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz). Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai, Budapest, 1967.
- ÉRFALVY Livia 2012. *Kosztolányi írásművészete*. Iskolakultúra–Gondolat, Veszprém.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1936. *Tengerszem. 77 történet*. Révai, Budapest.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1965. *Elbeszélései*. S. a. rend. Réz Pál. Magyar Helikon, Budapest.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1980. *Ősszegyűjtött versei*. Szépirodalmi, Budapest.
- KOVÁCS Ida (szerk.) 2006. *Halkan szítál a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe*. PIM, Budapest.
- POTEBNYA, Alekszandr 1999. Költészet. Próza. A gondolat összesűritése. Ford. Horváth Géza. *Helikon*, 45. évf. 1–2. sz. 36–54. o.
- POTEBNYA, Alekszandr 2002. A szó és sajátosságai. Beszéd és megértés. A költői műalkotás három összetevője. Ford. Horváth Kornélia. In: *Poétika és nyelvelmélet*. Szerk. Kovács Árpád. Argumentum, Budapest. 147–156. o.
- SZITÁR Katalin 2000. *A prózanyelv Kosztolányinál*. ELTE, Budapest.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1998. Kosztolányi nyelvszemlélete. In: *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Szerk. Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály. Anonymus, Budapest. 259–271. o.

⁷ A belső forma fogalmával kapcsolatban lásd POTEBNYA 1999; 2000.

⁸ Erre a tényre elsőként SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998) és SZITÁR Katalin (2000) mutattak rá.

⁹ Részletesebben lásd ÉRFALVY 2012, 72–87. o.

Érfalvy Livia magyar–német szakos bölcsésztanár, irodalomtörténész. Tanulmányait a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen végezte, 2009-ben doktorált. Kutatási területe a 20. századi és a kortárs magyar irodalom. 2009 óta a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium tanára, jelenleg igazgatóhelyettese. Ötletgazdája és életre hívója az evangélikus iskolák tanárai számára szervezett kutató tanári konferenciasorozatnak. Tanári munkája mellett végzett tudományos munkájáért 2011-ben a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógus Kutatói Pályadíjjal tüntette ki.